

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, πτυχιούχος του Τμήματος
Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Παν/μιο

α) Προτεινόμενο θεωρητικό πλαίσιο για την περιγραφή της κομματικής μεταβολής

Τίποτα δεν άλλαξε και τίποτα δεν έμεινε το ίδιο. Η φράση αυτή, εκτός από απόηχος του γαλλικού Μάη, μπορεί να περιγράψει θαυμάσια τις μεταβολές στα χαρακτηριστικά της πολιτικής εκπροσώπησης όπως αυτά καταγράφονται στην παράδοση της κομματικής θεωρίας. Έτσι, ενώ η μορφή της εκπροσώπησης παραμένει πάντα έμμεση, τουλάχιστον όσον αφορά τη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε συλλογικό επίπεδο, οι ιδιότητες των θεσμικών φορέων αλλάζουν ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες.

Οι αλλαγές αυτές, που ενίοτε εκφράζονται είτε ως γραμμική διαδικασία είτε ως διαλεκτική¹, είναι αποτέλεσμα των σχέσεων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο εκλογικό σώμα, το πολιτικό κόμμα και το κράτος. Ο συσχετισμός των παραπάνω όρων προσδιορίζει εν πολλοίς τη μορφή που λαμβάνει ο πολιτικός ανταγωνισμός μέσα από τον οποίο αναδεικνύονται διαφορετικοί τύποι οργάνωσης κομμάτων που αντιστοιχούν σε διαφορετικές εκλογικές συμπεριφορές. Ως προς τη μορφή του πολιτικού ανταγωνισμού μπορούμε να προβούμε στη διάκριση ανάμεσα σε ιδεολογικά πολωμένο και σε αγοραίο ανταγωνισμό. Στην πρώτη περίπτωση μια προσδιοριστική κοινωνική αντιπαράθεση αποκρυσταλλώνεται σε πολιτική σύγκρουση², με αποτέλεσμα τη δημιουργία έντονης ιδεολογικής πόλωσης η οποία εκπορεύεται και ανατροφοδοτείται από πολιτικά κόμματα μαζικού τύπου³, ενώ παράλληλα ενισχύεται με τη συναισθηματική και ιδεολογική ταύτιση των εκλογέων με τον κατά προτίμηση κομματικό μηχανισμό⁴. Στη δεύτερη περίπτωση οι κοινωνικές αντιπαράθεσεις δεν συνιστούν συγκροτησιακό παράγοντα του πολιτικού με αποτέλεσμα να μην παράγεται ιδεολογική πόλωση. Αντίθετα, ο ανταγωνισμός εκλαμβάνεται ως λειτουργία

1. Katz/Mair, «Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party», σελ. 6, *Party Politics*, vol 1, no 1, Sage, 1995.

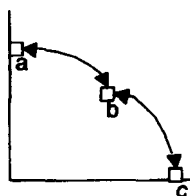
2. Lipset / Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments: An introduction», σσ. 1-67 στο Lipset/Rokkan (eds), *Party systems and voter alignments*, Free Press, New York, 1967.

3. Duverger M., *Les partis politiques*, σσ. 18-81, 8e ^me édition, Librairie Armand Colin, Paris, 1973.

4. Lipset / Rokkan, ό.π. (σημ. 2), Campbell A. (and others), *The American voter*, New York, 1960.

μιας πολιτικής αγοράς αποτελούμενης από πολυσυλλεκτικά κόμματα⁵ που προσφέρουν στους ορθολογικούς ψηφοφόρους (προσανατολισμένους προς τη θεματική ψήφο) ιδεολογικά πακέτα τα οποία επιλέγουν οι τελευταίοι με βάση την οριακή χρησιμότητα που εισπράττουν από αυτά⁶.

Οι δύο παραπάνω μορφές πολιτικού ανταγωνισμού δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες, αλλά συνυπάρχουν τις περισσότερες φορές στο ίδιο πολιτικό σύστημα. Αν υποθέσουμε ότι σε ένα πλήρως πολωμένο ιδεολογικά σύστημα αρχίζει ένα ποσοστό ψηφοφόρων να συμπεριφέρεται ορθολογικά με συνέπεια την αυτοτοποθέτησή του στο Κέντρο του ιδεολογικο-πολιτικού άξονα, τότε τα πλησιέστερα εκατέρωθεν του Κέντρου κόμματα αναπτύσσουν κεντρομόλες στρατηγικές με σκοπό τον προσεταιρισμό των εν λόγω ψηφοφόρων. Στο βαθμό που το ποσοστό των ορθολογικών εκλογέων διατηρείται χαμηλό, η υιοθέτηση της κεντρομόλου στρατηγικής δεν έχει οργανωτικό αντίκτυπο και τα κόμματα διατηρούν το μαζικό τους χαρακτήρα, όσο όμως το ποσοστό αυξάνεται, τόσο τα κόμματα αποκτούν οργάνωση πολυσυλλεκτικού τύπου. Ακραία κατάληξη αυτής της διαδικασίας θα ήταν η εμφάνιση μιας πλήρους εμπορευματοποιημένης πολιτικής, που θα ασκούσαν από κόμματα επαγγελματικά εξειδικευμένων θεματικών οργανώσεων και θα απευθύνονταν σ' ένα καθολικά ορθολογικό εκλογικό σώμα. Η λειτουργία του πολιτικού πεδίου με όρους αγοράς προϋπάρχει αρκετές φορές του κεντρομόλου προσανατολισμού των εκλογέων και προκύπτει από τη στιγμή που ένα μέρος του εκλογικού σώματος αποευθυγραμμίζεται⁷ και ως εκ τούτου προκύπτει η δυνατότητα εκλογής ανάμεσα σε δύο ή παραπάνω κόμματα. Η θεωρητική προσέγγιση που επιχειρήθηκε μπορεί να απεικονιστεί στο παρακάτω σχήμα, στο οποίο ο κάθετος άξονας συμβολίζει τους κομματικά ευθυγραμμισμένους εκλογείς, ενώ στον κάθετο τους κομματικά απο-ευθυγραμμισμένους. Από τις διαφορετικές μεταξύ τους ποσοτώσεις προκύπτουν αντίστοιχα διαφορετικοί κομματικοί ιδεότυποι: α: μαζικό κόμμα, b: πολυ-συλλεκτικό κόμμα, c: θεματικό κόμμα.

5. Kirchheimer, O., «The transformation of the Western European Party Systems», σσ. 184-200: La Palombara - Weiner: *Political Parties and political Development*, Princeton University Press, 2nd edition, 1972.

6. Για τη συγκρότηση του μοντέλου της εκλογικής αγοράς βλ. Downs (επιμ. Ηλίας Κατσούλης). *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, σσ. 17-82, β' έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.

7. Για την έννοια της απο-ευθυγράμμισης υπάρχει αρκετά μεγάλη βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά Dalton R., «Cognitive mobilization and partisan dealignment in advanced industrial democracies», σσ. 264-284 στο *Journal of Politics*, vol. 46, no 1, 1984.

Το σχήμα όπως και η παραπάνω διατυπωμένη θεωρητική πρόταση έχουν ευριστικό χαρακτήρα και περιγράφουν απλά το θεωρητικό πλαίσιο αυτής της εργασίας.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί η οργανωτική μεταβολή των δύο σημαντικότερων εκλογικά κομμάτων μετά το 1981, τον τρόπο χρηματοδότησής τους και το πώς αυτός επηρεάζει τη λειτουργία τους, τη μετεξέλιξη της κομματικής ιδεολογίας σε διαχειριστικές προτάσεις εμπορικού χαρακτήρα και, τέλος, θα παρουσιαστεί ο τρόπος λειτουργίας της πολιτικής αγοράς στο ελληνικό πολιτικό σύστημα και οι προοπτικές συνένωσης των δύο υπό εξέταση κομμάτων.

Β) Συγκρότηση και ανάπτυξη των κομματικών μηχανισμών

Η αναγκαιότητα της μετεξέλιξης των μηχανισμών πολιτικής αντιπροσώπευσης από το πρότυπο της εκλογικής επιτροπής του κόμματος στελεχών στις γραφειοκρατικές δομές του μαζικού κόμματος επιβλήθηκε από τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της όψιμης μεταπολιτευτικής περιόδου. Η έντονη πολιτικοποίηση, κατάληξη του προδικτατορικού διεκδικητικού κινήματος, που εκφραζόταν μέσα από πρωτόγνωρης έκτασης και έντασης κοινωνικές κινητοποιήσεις, σε συνδυασμό με το αίτημα του εκδημοκρατισμού που απαιτούσε την κατάργηση του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, οδήγησαν στον εκσυγχρονισμό του κομματικού συστήματος.

Η υλοποίηση της οργανωτικής συγκρότησης πραγματοποιείται με διαφορετική μέθοδο στα δύο κόμματα. Στη Νέα Δημοκρατία η πρωτοβουλία για τη συγκρότηση κομματικού μηχανισμού ανήκει στον ιδρυτή της Κωνσταντίνο Καραμανλή. Αυτός λαμβάνοντας υπόψη τους συσχετισμούς δυνάμεων του μεταπολιτευτικού πολιτικού σκηνικού απορρίπτει το πρότυπο του αρχηγικού κόμματος, που είχε εφαρμοστεί στην περίπτωση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης όπου κανένα από τα καταστατικά προβλεπόμενα όργανά της δεν λειτούργησε ποτέ⁸, και στοχεύει στη δημιουργία ενός δημοκρατικά οργανωμένου κομματικού μηχανισμού, ικανού να διεισδύσει αποτελεσματικά στον κοινωνικό σχηματισμό. Τα πρώτα βήματα όμως για την κομματική συγκρότηση πραγματοποιούνται σε αφαίρεση από οποιαδήποτε δημοκρατική διαδικασία. Το δύσκολο έργο αναλαμβάνει μια διοικητική επιτροπή, ενώ με τη λειτουργία του κόμματος επιφορτίζεται μια εκτελεστική επιτροπή, αμφότερες διορισμένες από τον πρόεδρο της Ν.Δ.⁹

Η θεσμοθέτηση της οργανωτικής δομής επικυρώνεται από τη βάση στο προσυνέδριο του 1977¹⁰. Η δομή του κόμματος διακρίνεται από μια δυαδικότητα που τη χαρακτηρίζει στην ως τώρα ιστορία της. Χωρίζεται σε περιοχικό επίπεδο, στο οποίο περιλαμβάνονται οι τοπικές και περιφερειακές οργανώσεις, και σε κεντρικό επίπεδο, που περιλαμβάνει τη γενική συνέλευση, τη διοικητική επιτροπή, την εκτελεστική επιτροπή και τον αρχηγό

8. Βλ. Διαμαντόπουλος Θ., *Το κομματικό φαινόμενο*, σελ. 101, Παπαζήσης Αθήνα, 1993.

9. Pappas T., *Making Party Democracy in Greece*, σελ. 114, Macmillan, London, 1999.

10. Βλ. Κατσούδας Δ. «Συντηρητισμός και / ή φιλελευθερισμός: Η ιδεολογική εξέλιξη της ΝΔ», σελ. 222, στο: *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, 1991.

του κόμματος¹¹. Στα δύο προϋπάρχοντα όργανα προστίθεται η γενική συνέλευση, που απαρτίζεται από εκπροσώπους των τοπικών οργανώσεων και βουλευτές, ενώ αναγνωρίζεται ο πρόεδρος ως θεσμικά αυτόνομο όργανο. Εφαλτήριο για την περαιτέρω ανάπτυξη του κόμματος αποτέλεσε η ήττα των εκλογών του 1981. Προκειμένου να ασκήσει μια αποτελεσματική αντιπολίτευση, αναζητά όσο το δυνατόν μεγαλύτερα ερείσματα στο κοινωνικό σώμα, οργανώνει και αναπτύσσει τις συνδικαλιστικές του οργανώσεις και σε κάθε ευκαιρία υποστηρίζει συντεχνιακές διεκδικήσεις με σκοπό να αντιπαχθεί αποτελεσματικότερα στις κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις¹².

Η επέκταση της κομματικής δραστηριότητας στους επαγγελματικούς χώρους, σε συνδυασμό με τη ραγδαία αύξηση των μελών και των τοπικών οργανώσεων (πρβλ. πίνακα 1), κατατάσσει, όσον αφορά τη δεκαετία του '80, τη Ν.Δ. πλησιέστερα στα οργανωτικά πρότυπα του μαζικού κόμματος. Παράλληλα, όμως, αρχίζουν να αναπτύσσονται στους κόλπους της, ιδιαίτερα μετά το πρώτο συνέδριο του 1979, αντιμαχόμενες ιδεολογικές τάσεις με κυριότερες αυτές των φιλελεύθερων και των παραδοσιακών δεξιών. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των παραπάνω τάσεων κλιμακώνεται με την εκλογή του Γεώργιου Ράλλη στην προεδρία του κόμματος και αγγίζει το ζενίθ με τη διαδοχή του Ευάγγελου Αβέρωφ από τον Κωνσταντίνο Μητσotάκη που θεμελίωσε και την πρωτοκαθεδρία των Φιλελευθέρων. Ο οργανωτικός αντίκτυπος αυτής της αντιπαλότητας ήταν η αποκρυστάλλωση των τάσεων σε προσωποπαγείς πελατειακές φατρίες που λειτουργούσαν διαλυτικά στη λειτουργία του κομματικού μηχανισμού μετατρέποντάς τον σε συνονθύλευμα προσωπικών φέουδων. Η κατάσταση αυτή οδήγησε το κόμμα αρκετές φορές σε κρίσεις ηγεσίας επιτυγχάνοντας το πανελλήνιο ρεκόρ της διαδοχής έξι προέδρων σε διάστημα 28 ετών.

Η συγκρότηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ακολουθεί αντίστροφη πορεία από αυτήν της Δεξιάς με σκοπό την πληρέστερη ανταπόκριση στις απαιτήσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής εκλογικής αναμέτρησης: η ηγεσία του κινήματος υιοθετεί τη στρατηγική της αυτοοργάνωσης η οποία συμπυκνώνεται στο σύνθημα «Ο λαός καλείται να φτιάξει το κόμμα του»¹³. Η πρωτόγνωρη πρωτοβουλία για συγκρότηση του κομματικού μηχανισμού από τη βάση (που σε περίπτωση επιτυχίας θα δημιουργούσε το πρώτο κόμμα άμεσης δημοκρατίας και θα έθετε σε δοκιμασία την ισχύ του νόμου περί «σιδηράς ολιγαρχίας»¹⁴, ο οποίος βρήκε εκ των υστέρων τέλεια εφαρμογή στο ΠΑ.ΣΟ.Κ.) εμπεριείχε μια σχετική απροσδιοριστία αναφορικά με την προοπτική της οργανωτικής αποκρυστάλλωσης του κινήματος, πλην όμως έθετε τις προϋποθέσεις για μια δημοκρατική εκπροσώπηση των κοινωνικών αιτημάτων. Οι ελπίδες για μια κοινωνικοποιημένη εκπροσώπηση εξανεμίζονται με την περιθωριοποίηση των απόψεων για ανάδειξη των κεντρικών οργάνων

11. Pappas, *ό.π.* (σημ. 9), σσ. 116-117.

12. Βλ. Πάσχος Γ., «Ο πολυμέσος δικομματισμός, το πολίτευμα και οι προοπτικές του», σελ. 26, *Αντί*, τ.χ. 266.

13. Για την οργανωτική συγκρότηση του κινήματος βλ. Ελευθερίου Ρ., «9 χρόνια ΠΑ.ΣΟ.Κ.: Από την αυτο-οργάνωση στη γραφειοκρατία», *Αντί*, αφιέρωμα στα τεύχη 240-241-242.

14. Βλ. Michels R. (μτφ Ανδρουλιδάκης), *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, σσ. 518-540, Γνώση, Αθήνα, 1997.

του κόμματος μέσω εκλογικής διαδικασίας και για οριζόντια διασύνδεση των ιεραρχικά ισότιμων κομματικών οργάνων¹⁵.

Οι προτάσεις για το σχηματισμό δημοκρατικής δομής αντικαθίστανται από το σχηματισμό μιας άνευ προηγουμένου συμπαγούς οργάνωσης, της οποίας η συνοχή και η λειτουργία βασίζονται στη χαρισματική ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου¹⁶. Η αυθαίρετη λειτουργία του κομματικού μηχανισμού θεσμοθετείται οριστικά με το πρώτο συνέδριο του κόμματος το 1984, όπου η βάση υποβιβάζεται σε νομιμοποιητικό στοιχείο των κυβερνητικών (ή καλύτερα πρωθυπουργικών) επιλογών¹⁷. Εκτιμώντας τις παραπάνω σκέψεις θα μπορούσε κάποιος να αποφανθεί εύκολα ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια κλασική περίπτωση αρχηγικού κόμματος, εν τούτοις ένας τέτοιος χαρακτηρισμός περιγράφει μόνο μερικά την παρούσα περίπτωση. Η κρίσιμη καμπή για την ανάπτυξη και τη θεμελίωση του κινήματος ως ένα από τους βασικούς πυλώνες του ελληνικού κομματικού συστήματος είναι η σαρωτική νίκη των εκλογών του 1981. Η νομή της εξουσίας οδήγησε αφ' ενός στην ενίσχυση του μαζικού χαρακτήρα της κομματικής οργάνωσης (βλ. πίνακα 2) και αφ' ετέρου στην πολυεπίπεδη διαπλοκή κόμματος - κράτους, μετατρέποντας έτσι την κρατική γραφειοκρατία από ρυθμιστή της διανομής δημόσιων υπηρεσιών σε διεκπεραιωτή πελατειακών σχέσεων συλλογικού επιπέδου¹⁸. Στα παραπάνω γνωρίσματα πρέπει να προστεθεί η ισχυροποίηση των επιστημονικών - κλαδικών οργανώσεων που αναλαμβάνουν ουσιαστικά την κομματική καθοδήγηση¹⁹, γεγονός ενδεικτικό της πολυσυλλεκτικής τάσης του κόμματος.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις θα επιχειρήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, μια πιο αυστηρή κατάταξη των υπό εξέταση πολιτικών κομμάτων. Και τα δύο κόμματα διαθέτουν μια πολυάνθρωπη γραφειοκρατική οργάνωση, επιτελούν ιδεολογική λειτουργία χωρίς όμως να διακρίνονται από υψηλού βαθμού ιδεολογική ακαμψία λόγω της κεντρομόλου στρατηγικής που υιοθετήθηκε και από τις δύο πλευρές για να καλυφθεί το κενό που

15. Για την «εκπαραθύρωση» των στελεχών της Δημοκρατικής Άμυνας και των τροτσκοϊκών, φορέων αντίστοιχα των παραπάνω απόψεων, βλ. Ελευθερίου Ρ. (ό.π., σημ. 13), καθώς επίσης και Spourdalakis M., *The rise of the Greek socialist party*, σσ. 143-146, Routledge, London & New York, 1988.

16. Βλ. Κατσούλης Η., «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», σελ. 268, *Επιστημονική Επετηρίδα ΑΣΠΕ (1977-1978)*, Αθήνα, 1980.

17. Spourdalakis, ό.π. (σημ. 15), 260.

18. Για τη μαζική απασχόληση κομματικών στελεχών στο δημόσιο τομέα και τη μετατροπή του σε cartorial state βλ. Sotiropoulos A., *State and Party: The Greek state bureaucracy and the panhellenic socialist movement (PASOK), 1981-1989*, σελ. 186, διδακτορική διατριβή, Yale, 1991. Επί πλέον, αποκαλυπτικά για την πελατειακή ομηρία της δημόσιας διοίκησης είναι τα στοιχεία που παρατίθενται στο Σπανού Κ.: «Εκλογές και Δημόσια Διοίκηση: η εκλογική ενεργοποίηση των ενδο-διοικητικών πελατειακών μηχανισμών», σσ. 174-175, στο Λυριτζής Χ. - Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.

19. Βλ. Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα-κράτος-κοινωνία*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ. 50-52.

προκλήθηκε με τη διάλυση της ΕΔΗΚ²⁰, αποκτούν κοινωνικά ομοιογενή βάση ιδιαίτερα στα μέσα της δεκαετίας του '80²¹, έχουν αυστηρή κομματική πειθαρχία, ενώ αντί του κομματικού μηχανισμού κυριαρχεί ο ηγέτης του κόμματος. Εκτιμώντας αυτά τα στοιχεία μπορούμε να καταλήξουμε στο χαρακτηρισμό των κηδεμονευόμενων μαζικών κομμάτων τα οποία οργανωτικά και λειτουργικά βρίσκονται κοντά στο ιδεότυπο του μαζικού κόμματος αλλά όλη η εξουσία συγκεντρώνεται στον ηγέτη ο οποίος ελέγχει τον κομματικό μηχανισμό.

Γ) Διαχείριση, άρθρωση και οργανωτική αναδιάρθρωση

Το παρατεταμένο και εν πολλοίς επίπλαστο ιδεολογικά πολωμένο κλίμα, η ασύδοτη λαϊκιστική ρητορεία που επείχε πλέον θέση πολιτειακού θεσμού και η σκανδαλολογία, προσαυξημένα με την ψήφιση ενός αναλογικού εκλογικού νόμου την πιο ακατάλληλη στιγμή οδήγησαν στην εκτεταμένη κρίση του πολιτικού συστήματος το 1989. Τα γεγονότα αυτά εντυπώνονται με αρνητικό τρόπο στην ελληνική πολιτική κουλτούρα με αποτέλεσμα την απαξίωση του πολιτικού έτοι όπως διαμορφώθηκε τη δεκαετία του '80²² και την εμφάνιση της ανάγκης για μεταρρύθμιση των όρων διαμόρφωσης του πολιτικού πεδίου. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι η αποστασιοποίηση ενός διόλου ευκαταφρόνητου ποσοστού του εκλογικού σώματος από τις κομματικές «ευθυγραμμίσεις» και ο προσανατολισμός του στη θεματική ψήφο²³. Ένα, λοιπόν, ποσοστό των εκλογέων, ικανό να επηρεάσει το αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης, είναι διατεθειμένο να επιλέξει ανάμεσα σε διαχειριστικές προτάσεις απορρίπτοντας ιδεολογικά έμφορτα κομματικά πακέτα. Επιπρόσθετα, εμφανίζονται και οι ψηφοφόροι που χωρίς να έχουν κεντρώα τοποθέτηση είναι διατεθειμένοι να αποχωρήσουν από το κόμμα τους για χάρη μιας ικανοποιητικότερης επιλογής. Τα παραπάνω σχηματίζουν την εικόνα ενός ρευστού εκλογικού σώματος με κεντρομόλο όμως δυναμική (Βλ πίνακα 3).

Η αυξανόμενη ρευστότητα του εκλογικού σώματος και η συνακόλουθη διαχειριστική αντίληψη της πολιτικής έχουν αντίκτυπο στην οργάνωση και τη λειτουργία των κομμάτων.

Η οργανωτική αναδίπλωση που συντελείται την τελευταία δεκαετία και στα δύο κόμματα υποδηλώνει μίαν αλλαγή στρατηγικής όσον αφορά τον καταμερισμό εργασίας στα πλαίσια του κομματικού μηχανισμού. Ενδεικτικό στοιχείο είναι η μείωση κατά 65% και 36% αντίστοιχα των τοπικών οργανώσεων ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Ν.Δ. (Βλ πίνακες 1 & 2), γεγονός που συνεπάγεται την απαξίωση της παραδοσιακής περιοχικής οργάνωσης και κατ' επέ-

20. Βλ. Μοσχονάς Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς - Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση 1974-1990», σσ. 174-175, Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.

21. Βλ. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», σσ. 220-222 και 230-232, στο Λυριτζής - Νικολακόπουλος, *ό.π.* (σημ. 18)..

22. Ενδεικτικά είναι τα πορίσματα της συγκριτικής έρευνας της πολιτικής κουλτούρας στη Νότια Ευρώπη που δημοσιεύονται στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, 75^Α, Καλοκαίρι 1990.

23. Για τον ορισμό της θεματικής ψήφου πρβλ. Campbell A., Burn G., Miller W., *The voter decides*, σσ. 111-115, Green Wood Press, 2nd edition, Michigan, 1976.

κτασιν την περιθωριοποίηση της ούτως ή άλλως υποβαθμισμένης κομματικής βάσης. Η προσφορά άρτια μελετημένων διαχειριστικών πακέτων στο εκλογικό σώμα προϋποθέτει το σχεδιασμό τους από εξειδικευμένα στελέχη, ενώ για την προώθησή τους δεν απαιτείται πλέον η μαζική κινητοποίηση, κατ' εξοχήν λειτουργία της κομματικής βάσης, αλλά ο προσεκτικός σχεδιασμός μιας διαφημιστικής καμπάνιας. Κύριο μέλημα, λοιπόν, των κομματικών επιτελείων είναι η προσεκτική συλλογή πληροφοριών και στη συνέχεια η επεξεργασία τους σε προτάσεις που θα συνδέονται με τις κατά περίπτωση θεματικές. Όλη αυτή η διαδικασία μορφοποιείται οργανωτικά στη θεσμοθέτηση θεματικών οργανώσεων όπου δρουν σε περιφερειακό επίπεδο, καλύπτοντας έναν εξαιρετικά εκτεταμένο χώρο της κοινωνικής δραστηριότητας με κύριο μέλημά τους την ενασχόληση με τα τοπικά προβλήματα και με θέματα ποιότητας ζωής στο χώρο δραστηριοποίησής τους²⁴.

Η στελέχωση των τοπικών θεματικών οργανώσεων απαιτεί μέλη ικανά στη συλλογή και συσχέτιση των πληροφοριών με την κοινωνική πραγματικότητα. Η ικανότητα αυτή, που άλλοτε προερχόταν από την ιδεολογική διαπαιδαγώγηση στην οποία προέβαινε το κόμμα, εξασφαλίζεται μέσα από μια εξειδίκευση τεχνοκρατικού χαρακτήρα η οποία έχει ενίοτε υψηλό κόστος. Η δαπανηρή ανάγκη της εξειδίκευσης ικανοποιήθηκε από τον κοινό νομοθέτη που αναγνώρισε ότι τα πολιτικά κόμματα που λαμβάνουν κρατική χρηματοδότηση δικαιούνται επίσης οικονομικής ενίσχυσης από το κράτος της τάξεως του 0,1 τοις χιλίοις των τακτικών εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού για τη σύσταση και λειτουργία κέντρων ερευνών, καθώς και για τη διοργάνωση προγραμμάτων επιμόρφωσης των στελεχών τους²⁵. Η επεξεργασία των πληροφοριών και η διατύπωση προτάσεων απαιτούν πολύ χρόνο και εξειδίκευση που καθιστούν απαγορευτική την εθελοντική ενασχόληση. Το παραπάνω σε συνδυασμό με τη λειτουργία μιας γραφειοκρατίας οργανωμένης σε κεντρικό επίπεδο επιφέρει τη σταδιακή επαγγελματοποίηση του κομματικού μηχανισμού. Η εξέλιξη αυτή γίνεται εμφανής μέσα από τις συνεχώς αυξανόμενες δαπάνες αποδοχών προσωπικού όπως αυτές καταγράφονται στους κομματικούς ισολογισμούς (βλ. πίνακα 4). Η τάση βέβαια αυτή αφορά περισσότερο το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Αυτό συμβαίνει διότι οι υπάλληλοι που απασχολούνται στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. είναι αποσπασμένοι από τις υπηρεσίες του Δημοσίου, ενώ τα υψηλόβαθμα στελέχη κατέχουν πολιτικές ή συμβουλευτικές θέσεις στην κρατική γραφειοκρατία²⁶. Παράλληλα παρατηρείται ένας βαθμός επαγγελματοποίησης της κοινοβουλευτικής ομάδας, αν και, βέβαια, ποτέ δεν πρόκειται να δηλωθεί ρητά, χάριν του «λειτουργήματος». Ενδεικτικά εδώ αναφέρεται ότι το 69%²⁷ του συνόλου των βουλευτών που στελέχωσαν το Κοινοβούλιο από το 1974 ως

24. Για το ΠΑ.ΣΟ.Κ. βλ. Γεωργιάδου Β., «Labour Party, SPD και ΠΑ.ΣΟ.Κ. Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση» σελ. 386 στο Κατσούλης Η. (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία. περιεχόμενα πολιτικής, θεσμοί, οργανωτικές δομές*, Σιδερής, Αθήνα, 2002.

Για τη Ν.Δ. βλ. *Καταστατικό του κόμματος*, Απρίλιος 2001, άρθρο 31.

25. Βλ. Άρθρο 4, παράγραφος 1, Ν 2429/1996, ΦΕΚ 155.

26. Σωτηρόπουλος Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, σσ. 103-18, Ποταμός, Αθήνα, 2001.

27. Δηλαδή 2.072 σε σύνολο 3.000. Ο υπολογισμός έγινε με βάση τα στοιχεία που παρατίθενται

το 2000 έχουν εκλεγεί τουλάχιστον δύο φορές, γεγονός που τους εξασφαλίζει μια ικανοποιητική, στο μέτρο του δυνατού και των αναγκών, βουλευτική σύνταξη.

Η εμφάνιση νέων αντιλήψεων περί πολιτικής συνοδεύτηκε και από την ανάλογη ανανέωση του πολιτικού λόγου. Η εγγενής πολυσυλλεκτικότητα του κομματικού λόγου, οφειλόμενη εν πολλοίς στη ρευστότητα που χαρακτήριζε τον κοινωνικό σχηματισμό, επεκτείνεται και στο πεδίο κοινωνικής θεμελίωσής του, λαμβάνοντας ταυτόχρονα μια μορφή σκόπιμης απροσδιοριστίας. Έτσι λοιπόν, οι κομματικοί μηχανισμοί δρουν στο όνομα του κοινού καλού σε βάρος μιας μονομερούς κοινωνικής εκπροσώπησης, οι προσδοκίες της οποίας θα εκπληρωθούν, σε τελευταία ανάλυση, με την επίτευξη της γενικής ευημερίας. Έτσι η ελληνική «σοσιαλδημοκρατία» απεγκλωβίζεται από τη δέσμευση της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας που αφορούσε ένα περιορισμένο κομματικό ακροατήριο και προτείνει την Εθνική Κοινωνική Συμφωνία που θα εξασφαλίσει την επικοινωνία με όλο το λαό²⁸. Αντίστοιχα, διακαής πόθος της συντηρητικής παράταξης είναι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων του ελληνικού λαού με τη στήριξη αυτών που παράγουν πλούτο, δηλαδή των νέων, των επαγγελματιών, των επιστημόνων, των επιχειρηματιών, των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα και των αγροτών²⁹. Η έλλειψη σαφούς κοινωνικής αναφοράς της κομματικής δράσης επιφέρει εξασθένηση της αρθρωτικής λειτουργίας με αποτέλεσμα οι κοινωνικές διεκδικήσεις και τα επιμέρους συμφέροντα να μην εντάσσονται στην κομματική πολιτική.

Δ) Κομματική χρηματοδότηση: προς μια «κρατική οικειοποίηση»

Η δημόσια χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων αποτελεί, πάγια πλέον, τακτική των ευρωπαϊκών δημοκρατιών, που στόχο έχει την ισχυροποίηση των θεσμών αντιπροσώπευσης και την προστασία τους από δεσμευτικού χαρακτήρα συναλλαγές με ισχυρά παραθεσμικά συμφέροντα. Αρκετές φορές όμως η μνημονευόμενη πρακτική δεν έχει αποδώσει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα (στην Ιταλία, για παράδειγμα, έπαψε η κρατική χρηματοδότηση το 1994) με συνέπεια να μετατρέπονται οι κομματικοί θεσμοί σε προνομιακούς δέκτες παντός είδους –και ήθους– κονδυλίων ή, στον αντίποδα, σε νομείς των κρατικών πόρων, αποκομμένους από το κοινωνικό σώμα³⁰.

Στην Ελλάδα η κρατική οικονομική ενίσχυση προβλέπεται στο Σύνταγμα του 1975³¹, ενώ κατοχυρώνεται νομοθετικά εννέα χρόνια αργότερα με το Νόμο 1443 /1984, ο οποίος

στα: Δρεπτάκης Μ., *Η ανατομία της Βουλής 1974-1990*, Gutenberg, Αθήνα, 1991 και Δρεπτάκης Μ., *Βουλευτικές εκλογές 1996-2000*, ιδιωτ. έκδοση, Αθήνα, 2000.

28. Βλ. Πασχαλίδης Γ. (τότε υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ), σελ. 10 του αφιερώματος «Αριστερά και Δεξιά. Ποια η διαφορά;» *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 17 Νοεμβρίου 1996.

29. Βλ. Μάνος Σ., *στο ίδιο*, σελ. 6.

30. Βλ. Katz/Mair, *ό.π.* (σημ. 1), σσ. 17-19.

31. Άρθρο 25, παράγραφος 2: «Νόμος δύναται να ορίζει την οικονομικήν υπό του κράτους ενίσχυσι των κομμάτων και την δημοσιότητα των εκλογικών δαπανών αυτών και των υποψηφίων βουλευτών», (σελ. 18, *Σύνταγμα της Ελλάδος 1975*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, χ.χ.).

καθορίζει το ύψος της στο ένα τοις χιλίους του συνολικού ποσού των τακτικών εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού. Στην πράξη, βέβαια, το όριο της οικονομικής ενίσχυσης καθοριζόταν από το εκάστοτε πλειοψηφούν κόμμα³². Η συνεχής καταστρατήγηση του προβλεπόμενου ορίου οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό του σε 12 τοις χιλίους με την ψήφιση του νέου νόμου το 1996³³. Ο υψηλότερος βαθμός εξάρτησης των κομματικών μηχανισμών από τη δημόσια χρηματοδότηση επέφερε την μείωση του ορίου της σε 1,02 τοις χιλίους των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού με το νέο νόμο του 2002³⁴. Στην τελευταία περίπτωση ο κοινός νομοθέτης θεσπίζει μια σειρά μέτρων όπως η απαγόρευση χρηματοδότησης των κομμάτων από νομικά πρόσωπα και η προώθηση μέχρι ενός συγκεκριμένου ορίου της ενίσχυσης από φυσικά πρόσωπα, έχοντας κατά νου την επαναφορά στον τύπο εσωτερικής χρηματοδότησης των μαζικών κομμάτων, προσπαθώντας έτσι να πετύχει την επανασύνδεση κόμματος-κοινωνίας. Το αν αυτό το πείραμα θα πετύχει, μένει να δειχθεί.

Η σχεδόν αποκλειστική εξάρτηση των δύο κομμάτων από την κρατική επιχορήγηση (βλ. πίνακες 5 & 6) επηρεάζει τόσο την οργανωτική τους δομή, όσο και τη γενικότερη πολιτική στρατηγική τους. Δέκτης της δημόσιας χρηματοδότησης, στην ελληνική περίπτωση, είναι η κεντρική κομματική ηγεσία, γεγονός που ευνοεί την υπερβολική συγκέντρωση δύναμης στην κορυφή της ιεραρχίας και συνεπάγεται την εμφάνιση μιας υπέρμετρα συγκεντρωτικής διεύθυνσης. Από την άλλη πλευρά υποβαθμίζεται ο ρόλος του απλού μέλους, εφόσον στερείται το βασικό μέσο πίεσης, τη συνδρομή του ως βασικού μέσου χρηματοδότησης, προς την κομματική ηγεσία η οποία ανεξαρτητοποιείται και ταυτόχρονα ελέγχει απόλυτα την κατανομή των κονδυλίων στην κομματική βάση. Επί πλέον, η ύπαρξη σταθερών κεφαλαίων στη διάθεση των κομματικών επιτελείων καταργεί τη μαζική κινητοποίηση της βάσης, ως μέσο διάδοσης των πολιτικών προγραμμάτων. Η προβολή των θέσεων ανατίθεται πλέον σε διαφημιστικές εταιρείες, όπως μαρτυρούν και τα διόλου ευκαταφρόνητα κονδύλια που αφιερώνουν τα δύο κόμματα γι' αυτόν το σκοπό (βλ. πίνακα 7).

Η σταθερή κρατική επιδότηση παρέχει στα κόμματα ένα σίγουρο κεφάλαιο που συμβάλλει στην περαιτέρω «επαγγελματισμό» του μηχανισμού ο οποίος οδηγεί από την πλευρά του κόμματος στην ανάπτυξη ενός επιχειρηματικού πνεύματος που έρχεται σε αντίθεση με τις αντιπροσωπευτικές του λειτουργίες και έχει σαν συνέπεια την εμπροσθοποσίωση της πολιτικής.

Ε) Πολιτική επικοινωνία και κομματική ιδεολογία: Το ασύμβατο μιας σχέσης

Οι αλλαγές σε οργανωτικό επίπεδο αλλά και η θέση των κομμάτων στη διαδικασία της πολιτικής εκπροσώπησης βρίσκονται σε σχέση συνεχούς αλληλεπίδρασης με το μεταβαλ-

32. Βλ. Ζακάλας Δ., «1984-1992: Οκτώ χρόνια κρατικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα. Μία κριτική αποτίμηση», σελ. 45, *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 15-16, Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1993.

33. Βλ. άρθρο 1, παράγραφος 3, Ν 2429/1996, ΦΕΚ 155.

34. Βλ. άρθρο 1, παράγραφος 3, Ν 3023/2002, ΦΕΚ 146.

λόμενο ρόλο που αυτά διαδραματίζουν στα πλαίσια της επικοινωνιακής δομής. Το ειδικό βάρος που διαθέτουν στη λειτουργία της διάδοσης πληροφοριών ποικίλλει ανάλογα με το εύρος της ηγεμονίας τους στο επικοινωνιακό επίπεδο, η οποία συνδέεται άμεσα με τα εκάστοτε ιδιοκτησιακά καθεστώτα των επιχειρήσεων διανομής πληροφοριών. Η τελευταία πραγματοποιείται είτε μέσω του έντυπου είτε μέσω του ηλεκτρονικού τύπου. Η παραπάνω διάκριση θέτει διαφορετικούς κατά περίπτωση όρους που διαμορφώνουν το γενικότερο χαρακτήρα της πολιτικής επικοινωνίας. Ο χαρακτήρας αυτός εκτείνεται από την προβολή ιδεολογικά έμφορτων πολιτικών προτάσεων μέχρι τη διαφήμιση διαχειριστικών πακέτων που αποτελούν προϊόντα των κομμάτων/παραγωγών. Το ελληνικό πολιτικό σύστημα, όπως θα παρουσιαστεί εδώ, διήλθε την πρώτη φάση και κατέληξε στη δεύτερη³⁵.

Τα πρώτα χρόνια του μεταπολιτευτικού βίου διακρίνονται από την πρωτοκαθεδρία του έντυπου τύπου, που καθίσταται αντιληπτή μόνο με όρους δημοφιλίας αναφορικά με τη σημαντικότητά του ως μέσου ενημέρωσης και δεν μεταφράζεται σε ικανότητα καθορισμού της ημερήσιας πολιτικής διάταξης. Ο σχηματικός διαχωρισμός του σε αριστερό, κεντρώο και δεξιό υποδηλώνει τη σχέση εξάρτησής του από τις αντίστοιχες πολιτικές παρατάξεις³⁶, σχέση που αποκαλύπτει τον κυρίαρχο ρόλο των κομμάτων στη διαμόρφωση του περιεχομένου και της υφής του πολιτικού διαλόγου ο οποίος διεξαγόταν με τη μορφή αντιπαράθεσης ιδεολογικών προγραμμάτων. Η έντονη κομματικοποίηση του τύπου, ενώ αρχικά προκύπτει από την έντονη ιδεολογική πόλωση που διέκρινε τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, στη συνέχεια παγιώνεται το άμισό της δεκαετίας του '80, λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που ταλανίζει τον κλάδο³⁷.

Διαφορετική ήταν η κατάσταση στον ηλεκτρονικό τύπο που εκπροσωπούσαν τότε μόνο από την κρατική τηλεόραση. Κατά την επταετή διακυβέρνηση της Ν.Δ. η τηλεόραση ήταν ουσιαστικά ένα διακοσμητικό στοιχείο της πολιτικής επικοινωνίας και υπολείπαν στο να προβάλλει τα κυβερνητικά προγράμματα για την αναμόρφωση της χώρας είτε με τη μορφή διαγγεμάτων προς το λαό είτε με τη μορφή πρωθυπουργικών συνεντεύξεων³⁸. Η χειραγώγηση του μέσου ξεκινά με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981. Οι πρώτες ενδείξεις εμφανίζονται με την επιλεκτική παρουσίαση των κοινοβουλευτικών συζητήσεων και μετατρέπονται σε βεβαιότητες με τις προφανείς παρεμβάσεις του κομματικού οργανισμού στη διαμόρφωση του προγράμματος³⁹. Τα θέματα της πολιτικής ατζέ-

35. Για μια πληρέστερη περιοδολόγηση της διαμόρφωσης της πολιτικής επικοινωνίας από τα ΜΜΕ βλ. Κομνηνού Μ., «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», σσ. 243-244 στο Λυριντζής - Νικολακόπουλος - Σπυριδόπουλος, *Κοινωνία και Πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

36. Βλ. Πεσμαζόγλου Σ., «Σχήμα ερμηνείας της προεκλογικής λειτουργίας του τύπου», σσ. 70-71 στο Διαμαντούρος Ν. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, 1984.

37. Βλ. Ζαούσης Α. - Στράτος Κ., *Οι εφημερίδες 1974-1992: Η αθέατη όψη μίας κρίσιμης πορείας*, σσ. 140-141, Γνώση, Αθήνα, 1993.

38. Βλ. Psilla M., *La communication politique en Grèce le cas de la télévision*, volume 3, σελ. 773, Thèse de Doctorat d'Etat, Université de Paris 1, Panthéon - Sorbonne, Paris, 1990, 3 volumes.

39. Psilla M., *στο ίδιο*, σσ. 118-120, volume 1.

ντας τίθενται ουσιαστικά από τα κομματικά επιτελεία και επιβάλλονται ως ζητήματα τηλεοπτικού διαλόγου υποβιβάζοντας το ρόλο του δημοσιογράφου σε απλό συντονιστή των συζητήσεων των κομματικών εκπροσώπων⁴⁰. Η κομματική ποδηγέτηση του μέσου συμπληρώνεται με την ανάδειξή του ως βασικού οργάνου προβολής της ικανότητας του κόμματος να κινητοποιεί τις μάζες, ειδικά σε προεκλογικές περιόδους⁴¹.

Η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος ορισμένων από τα μεγαλύτερα συγκροτήματα Τύπου στα μέσα της δεκαετίας του '80 σηματοδοτεί την αντιστροφή των σχέσεων υποτέλειας της προηγούμενης περιόδου. Οι νέοι ιδιοκτήτες, επιχειρηματίες με ποικίλες δραστηριότητες, συμπεριλαμβάνουν τις νεοαποκτηθείσες εφημερίδες στους σμίλους επιχειρήσεών τους με αποτέλεσμα την αποδέσμευση του Τύπου από την κομματική κυριαρχία και την ένταξή του στην υπηρεσία των εν λόγω επιχειρηματικών συμφερόντων. Η εμφάνιση αυτού του νέου, αποδεσμευμένου από την πολιτική εξουσία, μοντέλου δημοσιότητας ολοκληρώνεται με την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου κατοχής και διάδοσης πληροφοριών μέσω του ηλεκτρονικού Τύπου (Ν 1866/1989), γεγονός που επιτρέπει στους ιδιοκτήτες των συγκροτημάτων Τύπου να επεκτείνουν τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους και στα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης⁴².

Τα νέα δεδομένα αλλάζουν εντελώς τις σχέσεις στα πλαίσια της επικοινωνιακής δομής. Η εμφάνιση αυτού του νέου μοντέλου δημοσιότητας συμπίπτει με την οργανωτική αναδιάρθρωση των κομμάτων και την παρεπόμενη εξασθένηση της ισχύος των κομματικών πηγών πληροφόρησης. Οι θέσεις των κομμάτων κοινοποιούνται μέσα από διαφημιστικές καμπάνιες ή μέσω των εκπομπών πολιτικού περιεχομένου που μεταδίδονται από τις συχνότητες των τηλεοπτικών καναλιών. Τα τελευταία είναι, πριν απ' όλα, επιχειρήσεις που κεφαλαιοποιούν το ποσοστό τηλεθέασης για την επίτευξη όσο γίνεται υψηλότερων κερδών, που επιτυγχάνονται μέσα από την προβολή διαφημιστικών μηνυμάτων. Αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας είναι η μετατροπή του τηλεοπτικού προγράμματος σε εμπόρευμα, που για να έχει επιτυχία πρέπει ν' ανταποκρίνεται στις προτιμήσεις των τηλεθεατών (ή καλύτερα να τις διαμορφώνει). Η εμπορευματοποίηση αυτή εξαναγκάζει τα κομματικά επιτελεία να αρθρώνουν τα διαχειριστικά τους προγράμματα με όρους τηλεθέασης προσαρμόζοντάς τα στις προτιμήσεις των εκλογέων όπως αυτές εκφράζονται από τις έρευνες κοινής γνώμης.

Η διαμεσολάβηση ανάμεσα στον κομματικό μηχανισμό και την κοινωνία παύει να είναι έργο των τοπικών οργανώσεων και επιτελείται από τις δημοσκοπήσεις, οι οποίες καταγράφουν τις αντιδράσεις του εκλογικού σώματος στις πολιτικές που ακολουθεί το κάθε κόμμα. Η λειτουργία των ερευνών κοινής γνώμης ως ιμάντας μεταφοράς κοινωνι-

40. Mazou G., *Le rôle des médias dans la communication gouvernementale en Grèce contemporaine 1975-1993: Relais de transmission où quatrième pouvoir*, σελ. 254, Thèse de doctorat d'Etat, Université de Paris 2, Paris, 1996.

41. Βλ. Mavrogordatos G., *The rise of the green sun. The Greek Election of 1981*, σελ. 27, King's College, Center for Contemporary Greek Studies, London, 1983.

42. Mazou, *ό.π.* (σημ. 40), σσ. 315-339.

κών αιτημάτων είναι παρόμοια μ' αυτήν που επιτελεί ο καθρέφτης⁴³. Έτσι η πολιτική που εφαρμόζει ένας κομματικός σχηματισμός αποτυπώνεται από την εικόνα στο αντανakλώμενο περιβάλλον και προβάλλεται αναδιπλασιασμένη, με το συμβολικό κεφάλαιο⁴⁴ που διαθέτουν τα κόμματα στο εκλογικό σώμα, ως εξωτερική συνολική μορφή δεσμευτικού όμως χαρακτήρα. Η δεσμευτικότητα αυτή προκύπτει από την ύπαρξη ενός ύστερου σταδίου κομματικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζεται από την αδυναμία δημιουργίας αυτόνομης έκφρασης σε ιδεολογικό και οργανωτικό επίπεδο. Πρακτική συνέπεια όλων αυτών είναι η εξασθένηση του κομματικού μηχανισμού ως φορέα ιδεολογικής ταυτοδότησης και η μετάλλαξή του σε ταυτοδοτούμενο από τις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις και ανάγκες.

ΣΤ) Πολυσυλλεκτικότητα, επαγγελματισμός και συνεννόηση: Ο νέος χαρακτήρας του ελληνικού πολιτικού συστήματος

Το βασικό συμπέρασμα που συνάγεται από τις αναλύσεις που προηγήθηκαν, αναφορικά με τη μορφή των δύο πολιτικών κομμάτων, είναι ότι αυτά πολιτεύονται πλέον με όρους εξουσίας και όχι με όρους κοινωνίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι κυριότερος σκοπός τους είναι η απόκτηση με νόμιμα μέσα του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού⁴⁵ και όχι η εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων μέσα από τη χάραξη μιας ευρύτερης πολιτικής εμποτισμένης με την κομματική ιδεολογία. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύεται από μεταβολές τόσο σε λειτουργικό όσο και σε οργανωτικό επίπεδο στα πλαίσια της κομματικής δομής. Έτσι στην ύστερη φάση της μεταπολιτευτικής περιόδου οι υπό εξέταση πολιτικοί σχηματισμοί διακρίνονται από άμβλυση του ιδεολογικού λόγου, ισχυροποίηση της κεντρικής ηγεσίας, υποβάθμιση του ρόλου της κομματικής βάσης και αποδέσμευση από την εκπροσώπηση των συμφερόντων συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών. Επί πλέον, η τακτική κρατική χρηματοδότηση παρέχει τη δυνατότητα στα κόμματα να προσφεύγουν στην πρόσληψη επαγγελματιών, οι οποίοι αναλαμβάνουν το δυσχερές (λόγω της απροσδιοριστίας του) έργο της εναρμόνισης στοιχείων, και όχι συμφερόντων που προκύπτουν από την επιτέλεση της αρθρωτικής λειτουργίας, που προέρχονται από τη σταχυολόγηση των ερευνών κοινής γνώμης για να σχηματίσουν τα προσφερόμενα από τα κόμματα διαχειριστικά πακέτα. Σύμφωνα με αυτές τις παρατηρήσεις θα μπορούσαμε να αποφανθούμε ότι οι τωρινοί κομματικοί σχηματισμοί ισορροπούν ανάμεσα στο «πολυσυλλεκτικό» και στο «εκλογικό - επαγγελματικό» κόμμα⁴⁶. Η ισορροπία αυτή έγκειται στο ότι από τη μια απαγορεύεται η οποιαδήποτε χρηματική ενίσχυση πολιτικού κόμματος από ομάδα συμ-

43. Η σκέψη που διατυπώνεται στην παράγραφο αυτή είναι δανεισμένη από το στάδιο του καθρέφτη ως διαδικασία δόμησης του «εγώ». Βλ. Lacan, J., *Ecrits 1*, σσ. 89-97, Editions du Seuil, Paris, 1966.

44. Για την χρησιμοποίηση του συμβολικού κεφαλαίου στην περίπτωση των πολιτικών κομμάτων βλ. Bourdieu P., *Language and Symbolic Power*, σελ. 194, Polity Press, Oxford, 1991.

45. Downs ό.π. (σημ. 6), σελ. 46.

46. Kirchheimer, ό.π. (σημ. 5), σελ. 190 και Panebianco, *Political parties: organization and power*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

φέροντος⁴⁷ (αίρεται έτσι η πέμπτη συνθήκη του Kirchheimer) και από την άλλη, ενώ μπορεί να επικρατεί ένας υψηλός βαθμός επαγγελματισμού, η παραδοσιακή κομματική γραφειοκρατία δεν έχει πει ακόμα την τελευταία της λέξη.

Η θέληση των κομματικών μηχανισμών να πολιτεύονται αποκλειστικά για την κατάκτηση της εξουσίας, συνδυασμένη με τον προσανατολισμό ενός ποσοστού του εκλογικού σώματος, ικανού να κρίνει την έκβαση της εκλογικής αναμέτρησης, προς τη θεματική ψήφο, οδηγεί στην ανάγνωση του πολιτικού ανταγωνισμού με όρους πολιτικής αγοράς. Η αγορά αυτή λειτουργεί, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, κατά ολιγοπωλιακό τρόπο, διότι απαρτίζεται από περιορισμένο αριθμό κομμάτων που λανσάρουν ένα προσεχτικά διαφοροποιημένο διαχειριστικό πακέτο. Η διαφοροποίηση προκύπτει εκ του γεγονότος ότι δεν αυτοτοποθετείται η πλειοψηφία των εκλογέων στο Κέντρο με αποτέλεσμα τα κόμματα να απευθύνονται εξίσου εκατέρωθεν αυτού. Επιπρόσθετα, οι αποφάσεις κάθε κομματικού σχηματισμού εξαρτώνται εν μέρει από τις προβλέψεις για τον τρόπο αντίδρασης του ανταγωνιστή του. Επειδή η όξυνση του ανταγωνισμού στα πλαίσια του ολιγοπωλίου δυσχεραίνει τη θέση όλων των επιχειρήσεων, αυτές αναζητούν τρόπους συνεννόησης με σκοπό να εξασφαλίσει όλος ο κλάδος ικανοποιητικά κέρδη. Η συνεννόηση αυτή λαμβάνει τη μορφή του καρτέλ. Κάτι αντίστοιχο υποστηρίζεται ότι συμβαίνει και στην πολιτική αγορά που ουσιαστικά αποτελεί μορφή ολιγοπωλίου· εδώ η συνεννόηση λαμβάνει τη μορφή του κόμματος - καρτέλ. Η δημιουργία του κόμματος - καρτέλ περιγράφεται σε αναφορά με τον πολιτικό ρόλο που διαδραματίζουν τα κόμματα, τη μορφή του ανταγωνισμού τους και την οργάνωσή τους⁴⁸. Συγκεκριμένα ο πολιτικός ρόλος έχει να κάνει με το αν οι πολιτικοί σχηματισμοί εκπροσωπούν κοινωνικά συμφέροντα ή όχι, αν η μορφή του ανταγωνισμού αφορά το κατά πόσο τα κόμματα που εκπροσωπούνται στο Κοινοβούλιο έχουν αντιληφθεί τα κοινά τους συμφέροντα και, τέλος, αν η οργάνωση σχετίζεται με το βαθμό επαγγελματισμού της.

Όσον αφορά το ελληνικό πολιτικό σύστημα, δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί η πλήρης «καρτελοποίησή» του. Μολταυτά υπάρχει μια πολύ χαλαρή μορφή καρτέλ που αγγίζει τα όρια ενός δεδομένου *corps d' esprit*. Πράγματι, τα δύο κυριότερα πολιτικά κόμματα εγκαταλείπουν την κοινωνική εκπροσώπηση για χάρη της εξουσίας, εμποδίζουν την είσοδο νέων πολιτικών δυνάμεων στο Κοινοβούλιο μέσω της θεσμικής ρύθμισης του 3%, απολαμβάνουν από κοινού κρατική χρηματοδότηση, μονοπωλούν τον τηλεοπτικό χρόνο των καναλιών βασιζόμενα στην αναγνωρισιμότητα των στελεχών τους και οι κοινοβουλευτικές τους ομάδες συνεννοούνται άριστα όταν πρόκειται για οικονομικές ή υλικές παροχές του κλάδου τους. Παρ' όλα τα παραπάνω εξακολουθεί να υπάρχει ανάμεσα στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. και τη Ν.Δ. ένας σχετικά οξύς ανταγωνισμός, ο οποίος προέρχεται από το παλιότερο, ίσως, στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας· τη μονομερή νομή του δημόσιου πλούτου από το κυβερνών κόμμα με τον ταυτόχρονο αποκλεισμό της εκάστοτε αξιωματικής αντιπολίτευσης.

47. Βλ. Ν. 3023/2002.

48. Katz R. - Mair P., σσ. 19-23 και Detterbeck K., *Cartel Parties in Western Europe?*, σσ. 3-4, ECPR joint sessions, Grenoble, 6-11 April 2001.

Πίνακας 1
 Οργανωτικά στοιχεία Ν.Δ.¹

ΕΤΟΣ	ΜΕΛΗ	ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ	ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ
1976	20.000	51	233
1979	97.000	52	380
1980	150.000	63	600 (1981)
1987	400.000	67	3.056
1990	400.000	-	-
1998	400.000	-	-
2002	330.000	71	1.950

Πίνακας 2
 Οργανωτικά στοιχεία ΠΑ.ΣΟ.Κ.²

ΕΤΟΣ	ΜΕΛΗ	ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ
1977	22.000	460	68
1980	75.000	1.000	-
1984	220.000	3.285	65
1987	220.000	-	-
1991	97.810	-	-
1995	155.642	-	-
1998	200.000	-	-
2002	310.000	1.157	62

1. Πηγές: Louis J. στο «The new face of conservatism» στο Penniman H. (eds). *Greece at the polls: The national election of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy, Washington, 1981. Αλεξανδρόπουλος Σ., «Κόμματα και κοινωνικός μετασχηματισμός μπροστά στο 2000» στο Κατσούλης, Γιαννίσης, Καζάκος, *Η Ελλάδα μπροστά στο 2000, πολιτική και κοινωνία, οικονομία, εξωτερικές σχέσεις*, Παπαζήση, Αθήνα, 1988. Mair P. / Van Biezen I., «Party membership in 20 European Democracies 1980-2000», *Party Politics*, Διεύθυνση πληροφορικής της Ν.Δ.

2. Πηγές: Αλεξανδρόπουλος Σ., *ό.π.* (σημ. 1). Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 19): Mair P. / Van Biezen I., Στο ίδιο. Επιτροπή Οργανωτικού ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Πίνακας 3: Μετατοπίσεις ψηφοφόρων³

ΕΤΗ	ΟΛΙΚΕΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ (%)	ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΠΑ.ΣΟ.Κ. -Ν.Δ. (%)	ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥΣ ΑΝΤΙΓΑΛΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ (%)
1985-1989 ΙΟΥΝ	11,68	5,41	1,06
1989 ΙΟΥΝ-1989 ΝΟΕΜΒ. 1989	7,33	2,18	0,44
-ΝΟΕΜΒ.1990	3,80	1,39	0,29
1990-1993	18,17	4,24	1,18
1993-1996	15,24	3,07	2,31
1996-2000	17,12	4,66	2,14

Πίνακας 4: Δαπάνες αποδοχών προσωπικού⁴

ΕΤΗ	Ν.Δ.	ΠΑ.ΣΟ.Κ.
1997	508.433.938	268.412.250
1998	674.345.961	326.783.700
1999	674.300.102	-
2000	720.177.405	285.947.367
2001	785.509.559	315.328.530

3. Πηγές: Οι υπολογισμοί είναι βασισμένοι στα στοιχεία που παρατίθενται στους: Ζαφειρόπουλος Κ. -Χατζηπαντελής Θ., «Εκλογική μεταβλητότητα 1985-1996», σσ. 16-17, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Θεμέλιο, Μάιος 1999. Ζαφειρόπουλος Κ. -Μαραντζίδης Ν., «Για το κομματικό σύστημα στη μεταπολίτευση: Κριτικό σημείωμα», σ. 135, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 18, Θεμέλιο, Νοέμβριος 2001.

Για μια εντελώς διαφορετική μέθοδο υπολογισμού της εκλογικής μεταβλητότητας που φτάνει σε διαφορετικά αποτελέσματα βλ. Gunther R.-Montero J., «The anchors of partisanship», σσ. 87-90, Diamandouros N.-Gunther R., *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 2001.

4. Τα στοιχεία προέρχονται από τους δημοσιευμένους κομματικούς ισολογισμούς. Αυτοί του ΠΑ.ΣΟ.Κ. δημοσιεύονται την τελευταία μέρα του Φεβρουαρίου κάθε έτους στην εφημερίδα *Τα Νέα*, εκτός από τον ισολογισμό του 2001 που δημοσιεύτηκε στο ίδιο έντυπο στις 26/02/2002. Αντίστοιχα εκείνοι της Ν.Δ. δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Απογευματινή*.

Πίνακας 5: Στοιχεία ισολογισμών Ν.Δ.⁵

ΕΤΗ	ΚΡΑΤΙΚΗ ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΕΣΟΔΩΝ	ΕΙΣΦΟΡΕΣ ΜΕΛΩΝ (κάρτες + ενισχύσεις)	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΕΣΟΔΩΝ
1997	3.801.185.067	76,8%	388.911.322	7,8%
1998	3.533.779.747	80%	422.211.579	9,5%
1999	5.263.371.368	69,4%	897.141.016	11,3%
2000	9.047.193.545	64,7%	828.314.076	5,9%
2001	5.655.378.982	82,25%	69.389.095	1%

Πίνακας 6: Στοιχεία ισολογισμών ΠΑ.ΣΟ.Κ.⁶

ΕΤΗ	ΚΡΑΤΙΚΗ ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΕΣΟΔΩΝ	ΕΙΣΦΟΡΕΣ ΜΕΛΩΝ (κάρτες + ενισχύσεις)	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΕΣΟΔΩΝ
1997	4.114.422.602	64,8%	1.843.063.508	29%
1998	-	-	-	-
1999	5.986.387.951	76,8%	1.379.960.430	17,7%
2000	7.082.778.458	88,3%	553.454.512	6,9%
2001	6.257.906.770	86,5%	572.710.348	7,9%

Πίνακας 7: Διαφημιστικές δαπάνες

ΕΤΗ	ΔΙΑΦΗΜΙΣΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΠΑ.ΣΟ.Κ.	ΔΙΑΦΗΜΙΣΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ Ν.Δ.
1997	197,740,634	379,331,108
1998	-	334,741,724
1999	4,603,655,547	1,299,381,544
2000	894,141,051	1,817,646,829
2001	821,036,145	752,821,921

5. Οι ισολογισμοί δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Απογευματινή*. Στο 1999 οι εισφορές μελών περιλαμβάνουν και την οικονομική εξόρμηση που απέφερε 772.500.000. Επί πλέον, το 2000 η κρατική επιχορήγηση περιλάμβανε και την εκλογική εισφορά 3.075.000.000.

6. Οι ισολογισμοί δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Τα Νέα*. Στα έσοδα των μελών περιλαμβάνονται τα έτη 1997, 1999 οι οικονομικές εξορμήσεις που απέφεραν 1.399.598.000 και 549.000.000 αντίστοιχα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξανδρόπουλος, Σ., «Κόμματα και κοινωνικός μετασχηματισμός μπροστά στο 2000» στο Κατσούλης, Γιαννίτσας, Καζάκος, *Η Ελλάδα μπροστά στο 2000, πολιτική και κοινωνία, οικονομία, εξωτερικές σχέσεις*, Παπαζήση, Αθήνα, 1988.
- Γεωργιάδου, Β., «Labour Party, SPD και ΠΑ.ΣΟ.Κ. Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση» στο Κατσούλης Η. (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία, περιεχόμενα πολιτικής, θεσμοί, οργανωτικές δομές*, Σιδερής, Αθήνα, 2002.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Το κομματικό φαινόμενο*, Παπαζήση, Αθήνα, 1993.
- Δρεπτάκης, Μ., *Η ανατομία της Βουλής 1974-1990*, Gutenberg.
- Δρεπτάκης, Μ., *Βουλευτικές εκλογές 1996-2000*, ιδιωτική έκδοση Αθήνα, 2001.
- Βλ. Downs (επιμ. Ηλία Κατσούλη), *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Β΄ έκδοση, Παπαζήση, Αθήνα, 1997.
- Ελευθερίου, Ρ., «9 χρόνια ΠΑ.ΣΟ.Κ: Από την αυτο-οργάνωση στη γραφειοκρατία», *Αντί*, αφιέρωμα στα τεύχη 240-241-242.
- Ζακάλκας, Δ., «1984-1992: Οκτώ χρόνια κρατικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα. Μια κριτική αποτίμηση», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 15-16, Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1993.
- Ζαούσης, Α. - Στράτος, Κ., *Οι εφημερίδες 1974-1992: Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993.
- Ζαφειρόπουλος, Κ., - Χατζηπαντελής, Θ., «Εκλογική μεταβλητότητα 1985-1996», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Θεμέλιο, Μάιος 1999.
- Ζαφειρόπουλος, Κ., - Μαραντζίδης, Ν., «Για το κομματικό σύστημα στη μεταπολίτευση: Κριτικό σημείωμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 18, Θεμέλιο, Νοέμβριος 2001.
- Κατσούδας, Δ., «Συντηρητισμός και / ή φιλελευθερισμός: Η ιδεολογική εξέλιξη της Ν.Δ.», στο: *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, 1991.
- Κατσούλης, Η., «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», *Επιστημονική Επετηρίδα ΑΣΠΕ (1977-1978)*, Αθήνα, 1980.
- Κομνηνού, Μ., «Ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία» στο Λυριντζής - Νικολακόπουλος - Σωτηρόπουλος, *Κοινωνία και Πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Μοσχονάς, Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς - Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση 1974-1990», στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.
- Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Λυριντζής Χ. - Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990.
- Πάσχος, Γ., «Ο πολωμένος δικομματισμός, το πολίτευμα και οι προοπτικές του», *Αντί*, τχ. 266.
- Πεσμαζόγλου, Σ., «Σχήμα ερμηνείας της προεκλογικής λειτουργίας του Τύπου», 1 στο Διαμαντούρος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, 1984.
- Σπουρδαλάκης, Μ., (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα - κράτος - κοινωνία*, Παπαζήση, Αθήνα, 2000.
- Σωτηρόπουλος, Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Ποταμός, Αθήνα, 2001.

Ξενόγλωσση

- Bourdieu, P., *Language and Symbolic Power*, σελ. 194, Polity Press, Οξφόρδη.
- Campbell, A., (and others), *The American voter*, Νέα Υόρκη, 1960.
- Campbell, A., Burn G., Miller W., *The voter decides*, Green Wood Press, 2nd edition, Michigan, 1976.
- Dalton, R., «Cognitive mobilization and partisan dealignment in advanced industrial democracies» in *Journal of politics*, vol 46, no 1, 1984.
- Detterbeck, K., *Cartel Parties in Western Europe?*, σσ. 3-4, ECPR joint sessions, Grenoble, 6-11, April 2001.
- Duverger, M., *Les partis politiques*, σσ. 18-81, 8e me édition, Libraire Armand Colin, Παρίσι, 1973.
- Gunther, R. - Montero, J., «The anchors of partisanship», Diamandouros N. - Gunther R., *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 2001.
- Katz/Mair, «Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party», *Party Politics*, vol. 1, no. 1, Sage, 1995.
- Kirchheimer, O., «The transformation of the Western European Party Systems», La Palombara - Weiner, *Political Parties and political Development*, Princeton University Press, 2nd edition, 1972.
- Lipset / Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments: An introduction» στο Lipset/Rokkan (eds.) *Party, systems and voter alignments*, Free Press, Νέα Υόρκη, 1967.
- Mavrogordatos, G., *The rise of the green sun The Greek Election of 1981*, King's College, Center for Contemporary Greek Studies, Λονδίνο, 1983.
- Mazou, G., *Le rôle des médias dans la communication gouvernementale en Grèce contemporaine 1975-1993: Relais de transmission où quatrième pouvoir?*, Thèse de doctorat d'Etat, Université de Paris 2, Paris, 1996.
- Pappas, T., *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο, 1999.
- Psilla, M., *La communication politique en Grèce le cas de la télévision*, volume 3, Thèse de Doctorat d'Etat, Université de Paris 1 Panthéon - Sorbonne, Παρίσι, 1990, 3 volumes.
- Sotiropoulos, A., *State and Party: The Greek state bureaucracy and the panhellenic socialist movement (PASOK), 1981-1989*, Διδακτορική Διατριβή, Yale, 1991.
- Spourdalakis, M., *The rise of the Greek socialist party*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1988.